

HISTORICUS SOCIETATIS IESU

SZILAS LÁSZLÓ EMLÉKKÖNYV

MAGYAR TÖRTÉNELEM A NÉMET JEZSUITA SZÍNJÁTÉKBAN

Az iskolai színjátszás, azon belül a jezsuita dráma műfaja jelentősen felértékelődött az utóbbi évek magyar irodalomtörténeti kutatásában. Az adattárak, forrásjegyzékek, szövegkiadások, esettanulmányok és tematikus bibliográfiák után elkészültek az első monográfiák, melyek egyértelműen tanúsítják a jezsuita színház kiemelkedő szerepét a kor irodalmi életében és művelődésében. A jezsuita színház egyik alapvető jellemzője a nemzetközi tájékozódás, s a hagyományozódási csatornák a rend alapvetően internacionális és interkulturális szerveződésének megfelelően átfogják egész Európát. A darabok mintái gyakran származnak az adott nyelvterületen kívülről, s a témák és szövegek a programok csereforgalma, a latin nyelvűség, a kéziratok kölcsönzése, másolása révén rendszeresen átlépik a nyelvi és az országhatárokat.¹

Az iskoladramáknak jól körülhatárolható csoportját alkotják a nemzeti történelemről szóló darabok, s nem véletlen, hogy az első témátörténeti monográfia a magyar történelmi tárgyú iskolai színjátékokról készült el. Varga Imre és Pintér Márta Zsuzsanna munkájának fontos következtetése, hogy a magyar történelmi tárgyú darabok nem kis mértékben szolgálták a nemzeti azonosság megerősítését és tudatosítását.² A szerzők utalnak arra, hogy a legtöbb magyar tárgyú drámát a jezsuiták iskoláiban mutatták be, s „a jezsuita iskolai színjátszásban katolikus, Habsburg-párti szellemisége ellenére mindvégig jelen vannak a nemzeti vonások is.”³ Feltételezik továbbá, hogy a neves külföldi jezsuiták ilyen tárgyú drámái felértékeltek és a többi rendtartományban is ismertté tették a magyar történelem nagy alakjait.⁴ S bár a szerzők kizárták a kutatásból a külföldön bemutatott magyar tárgyú előadásokat, a német nyelvterületen előadott jezsuita darabok repertóriumának alapján kísérletet tettek a német jezsuita színpadokon játszott, magyar tárgyú darabok időbeli megoszlásának megállapítására, s fölvetették a magyarországi és a német előadásokban leggyakrabban szereplő magyar történeti személyiségek előfordulási arányának, az azonosságok és különbségek vizsgálatának lehetőségét.⁵

1 *Ruprecht Wimmer*: Neuere Forschungen zum Jesuitentheater des deutschen Sprachbereiches. Ein Bericht (1945–1982). *Daphnis* 12(1983) 585–692, itt: 597–598. A kutatást a Stifterverband für die Deutsche Wissenschaft támogatása tette lehetővé, melyért köszönettel tartozunk.

2 *Varga Imre–Pintér Márta Zsuzsanna*: Történelem a színpadon. Magyar történelmi tárgyú iskoladramák a 17–18. században. Bp. 2000. 213.

3 I. m. 56.

4 I. m. 214.

5 I. m. 6., 216.

A német irodalom Magyarország-képére vonatkozó korábbi kutatások eredményeivel együtt mindez arra ösztönzött bennünket, hogy megkíséreljük összegyűjteni és értékelni a német nyelvterületen előadott magyar tárgyú jezsuita darabok forrásanyagát. Abból indultunk ki, hogy a jezsuita dráma nemzetközi összefüggései egyaránt tanulságosak lehetnek a hazai színház- és drámatörténet, a komparatista imagológia, azon belül a nemzetképkutatás és a nemzeti, etnikai sztereotípiák vizsgálata, valamint a retorikatörténet, azon belül a toposzkutatás számára. A téma lényegében e három kutatási terület metszéspontjában helyezkedik el.

Ezt a forrásanyagot összefüggően eddig egyáltalán nem vizsgálták. A forrás-együttes jó lehetőséget kínál egyrészt az általa létrehozott, tovább alakított és közvetített történelemképek számbavételére és a rekatolizáció nyomán kialakult katolikus identitástudat vizsgálatára. Másrészt alkalmat ad a drámaszövegek és témák, a sajátosan nemzeti jellegű motívumok és toposzok nemzetközi áramlásának, átalakulásának és kölcsönhatásának elemzésére, s lehetővé teszi a hazai és a külföldi anyagból kibontakozó Magyarország-képek összevetését és a történeti tárgyú drámák nemzetközi, felekezetközi összehasonlítását. A szövegek és programok forrásainak vizsgálata fényt deríthet az érintkező műfajokkal és retorikai eszközökkel fennálló kapcsolatokra. Választ kaphatunk a kérdésre, hogy mi magyarázza a magyar történeti tárgyú darabok nagy számát a német nyelvterületen, s ezek a darabok milyen rejtett politikai, történelmi és más utalásokat hordoztak. Tekintettel arra, hogy a magyarországi forrásanyag nagyobb arányú pusztulása miatt a magyar szakirodalomban meglehetősen sok a darabok pusztta címéből levont, feltételes érvényű következtetés, megfigyeléseink kiegészíthetők és pontosíthatják a műfaj hazai történetére vonatkozó korábbi megállapításokat. A forrásanyag egyben adalékokat szolgáltat a magyar irodalomban feldolgozott történeti tárgyak európai elterjedéséhez. A szövegek és programok többségének teljes vagy részleges latin nyelvűsége révén a téma közvetlenül kapcsolódik a neolatin irodalom kutatásához is.

Ebben a tanulmányban kísérletet teszünk a téma eddig teljesen kiaknázatlan forrásainak első bemutatására. A jezsuita iskoladráma német szakirodalma igen tekintélyes, a történeti témájú darabok módszeres feldolgozása azonban jórészt hiányzik.⁶ Kiindulásként a német jezsuita drámaprogramok Elida Maria Szarota által hasonmás kiadásban közreadott, reprezentatívnak szánt, kommentált válogatását⁷ és Jean-Marie Valentinnek a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban bemutatott darabok fennmaradt forrásait és szakirodalmi adatait kronologikus rendben közlő repertóriumát használtuk.⁸ Ezt kiegészítettük a magyar szakirodalom adataival és saját gyűjtésünkkel. Az anyaggyűjtést nem zártuk le, ami befolyásolta a feldolgozás módszerét és a következtetések érvényességét.

A területi körülhatárolásban Valentin a drámaprogramok nyelvét vette alapul. Ez magyarázza, hogy a szorosabb értelemben vett német nyelvterületen kívülről is

6 R. Wimmer: i. m. 585–692

7 Elida Maria Szarota: *Das Jesuitendrama im deutschen Sprachgebiet. Eine Periodenedition. Texte und Kommentare. I–III.* München, 1979–1983.

8 Jean-Marie Valentin: *Le théâtre des Jésuites dans les Pays de Langue Allemande. Répertoire chronologique des pièces représentées et des documents conservés (1555–1773). I–II.* Stuttgart, 1983–1984.

közül adatokat. Fő céljának a kéziratok és programok autopsziára épülő, lehetőleg teljes feltárását tekintette, s ezt egészítette ki a szakirodalomban említett, de nem verifikált címadatokkal. A repertórium közel nyolcezer adatsort tartalmaz az 1555–1773 közti időből, s ezek között összesen mintegy hatvan magyar tárgyú és magyar vonatkozású szöveg, program és darabcím található. S bár a kéziratos és nyomtatott forrásanyag német nyelvterületen nagyobb arányban őrződött meg, mint Magyarországon, Valentin nyomtatékkal utal a fennmaradt adatok esetlegességére. A lelőhelyek és a jelzetek közlése a repertóriumban jelentős mértékben megkönnyítette a források beszerzését.

A régebbi magyar szakirodalomban csupán elszórt utalások találhatók a külföldön bemutatott magyar tárgyú darabokra. Elsőként Lázár Béla, Alszegehy Zsolt és Timár Kálmán foglalkozott a témával.⁹ 1930-ban megjelent egy dillingeni Szent Imre-darab programjának hasonmás kiadása.¹⁰ A Gragger Róbert-féle *Ungarische Jahrbücher* hasábjain 1940-ben napvilágot látott az 1627-es kölni Szent István-dráma latin szövegének német fordítása, melynek részlete napjainkban antológiadarrá lépett elő.¹¹ Az újabb szövegkiadások rendszeresen utalnak a magyar dráma-szövegek külföldi, köztük német jezsuita forrásaira.¹² 1988-ban megjelent tanulmányában Staud Géza együtt vizsgálta a magyar és a német török tárgyú darabokat, s felhívta a figyelmet több fontos különbségre.¹³ A magyarországi Szent István-darabokról 2000-ben tartott előadásában Pintér Márta Zsuzsanna felvetette a hazai és a német darabok közti koncepcionális és funkcionális különbségek vizsgálatának lehetőségét, s Valentin repertóriuma alapján összesen 63 magyar tárgyú színjátékot vett számba az osztrák és német jezsuita kollégiumokból.¹⁴

A magyar történelmi tárgyú jezsuita drámákat vizsgáló, elméleti szempontokat is fölvető, 2002-ben megjelent tanulmányában Nagy Júlia Valentin repertóriuma nyomán összevetette egymással a magyar és a német darabok témarendjét, s magyarázatot keresett az azonos témájú darabok eltérő időbeli elterjedésére.¹⁵ Mérlegelte a magyar

9 Lázár Béla: Tanulmányok a jezsuita drámák köréből. I. Hazai tárgyú német jezsuita drámák. Egyetemes Philológiai Közlöny 15(1891) 731–736; Alszegehy Zsolt: A magyar Bebecus-dráma. Egyetemes Philológiai Közlöny 34(1910) 233–235; Uő: Magyar tárgyú latin jezsuitadramák. Egyetemes Philológiai Közlöny 35(1911) 99–114; Timár Kálmán: Magyar vonatkozású salzburgi iskoladráma. Irodalomtörténeti Közlemények 39(1929) 228–229.

10 „Emericus”. Egy dillingeni iskoladráma 1626-ból. A Fővárosi Könyvtárban őrzött egyetlen hazai példány hasonmás kiadása Szent Imre emlékezetére. Bp. 1930.

11 Joseph Kuckoff: Das Spiel vom heiligen Stephan. Ein Schuldrama aus dem Jahre 1627. Ungarische Jahrbücher 20(1940) 267–330; Pannonien vermessen. Ungarnbilder in der deutschen Literatur von Ekkehard IV. bis Siegfried Lenz. Hg. Horst Fassel. Stuttgart, 2004. 16–20.

12 Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század c. sorozat kötetei.

13 Géza Staud: Die Türkenkriege auf der Schulbühne der Jesuiten (1683–1700). In: Laurus Austriaco-Hungarica. Edd. Béla Köpeczi–Andor Tarnai. Bp. – Wien, 1988. 181–192.

14 Pintér Márta Zsuzsanna: Szent István alakja a régi magyar drámairodalomban. In: „Hol vagy, István király?” A Szent István-hagyomány évszázadai. Szerk. Bene Sándor. Bp. 2006. 189–200; vö. Kerényi Ferenc: Szent István alakja a régi magyar drámákban. Somogy 27(1999) 606–613; Georg Schreiber: König Stephan der Heilige in der deutschen Hagiographie und im Schuldrama. Zeitschrift für katholische Theologie 62(1938) 502–536.

15 Nagy Júlia: Keresztény Herkulesek. In: School and Theatre in the Past and Nowadays / Az iskolai színjátszás múltja és jelene. Ed./Szerk. GRADATIO. Miskolc, 2002. CD-ROM (ISBN 963 204 0147).

és a német darabok közti esetleges szövegátvételek, szemléletbeli és értékrendbeli különbségek vizsgálatának lehetőségét, s összevetette egymással egy 1702-es kolozsvári és egy ugyanebben az évben előadott müncheni Mátyás-darab szövegét. Megállapítása szerint a két darab eltérő módon, az aktuális politikai, társadalmi helyzetnek megfelelően dolgozza fel Mátyás királlyá választásának történetét, végső soron azonban mindkettő az isteni előrelátást bizonyítja. A tanulmány néhány példa alapján levont, általánosító következtetése szerint egy adott történeti téma ugyanazt a jelentés hordozza Magyarországon és külföldön, a történeti események csupán előkép-szerpet töltenek be. A magyar vonatkozásoknak nincs jelentőségük a jezsuita drámák egyetemessége, allegorizálása mellett; a történelem elveszíteni látszik funkcióját.

A FORRÁSANYAG

A kutatás során összesen harmincnégy magyar történeti tárgyú nyomtatott drámaprogramot, négy teljes drámaszöveget és huszonnyolc, a darabok címére, témájára és előadására utaló további adatot vettünk számba a német nyelvterületről.¹⁶ A teljes szövegek közül három kézirat, egy nyomtatásban jelent meg. Ezek a számok jelzik, hogy a kéziratos drámaszövegek jóval kisebb arányban maradtak fenn, mint a nyomtatott programok, s feltártságuk is esetleges. A török tárgyú darabok közül csak azokat vontuk be, melyek címükben közvetlenül utalnak Magyarországra. Bevontunk továbbá a vizsgálatba néhány olyan darabot, melyek szerepei között magyarok is felbukkannak ugyan, de a cselekmény középpontjában nem a magyar történelem alakjai és eseményei állnak.¹⁷ Ezeknek az ún. magyar vonatkozású programoknak és előadásadatoknak a feltártsága természetesen esetleges: az általunk katalogizált, összesen tizenkét magyar vonatkozású program és előadásadat egész témaköröket képvisel, melyeknek számos további színpadi feldolgozása született. Az így kapott adatsorok száma megközelíti a nyolcvanat. Ez a szám kb. az egyötödét teszi ki a magyarországi jezsuitáknál jelenleg ismert mintegy négyszáz magyar történeti tárgyú előadásnak, és tizennégygel több, mint a német nyelvterület jezsuita kollégiumaiban eddig számon tartott hatvanhárom magyar tárgyú színjáték.¹⁸ Feltételezhető, hogy Magyarországot kivéve sehol másutt Európában nem mutattak be ilyen nagyszámú magyar történeti tárgyú színdarabot a vizsgált időszakban. A magyar történeti tárgyú darabok sorozatos előadását a két nép földrajzi közelsége mellett a történelmi egymásrataltság, a német hatalmi, politikai, gazdasági és katonai érdekek, a 18. században megerősödő családi kapcsolatok és a jezsuita oktatás igényei együttesen magyarázzák.

A drámaprogramok jelentőségét növeli, hogy Magyarországról jelenleg összesen kb. harminc magyar történeti tárgyú dráma nyomtatott programja ismert, a legtöbb a jezsuita iskolákból.¹⁹ Mivel a programok közlik a darab címét, az előadás helyét és

16 A források jegyzékét a tanulmány teljes, az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelenő változata tartalmazza.

17 Ld. 16. jegyzet.

18 Varga-Pintér: i. m. 6.; Pintér M. i. m. 189.

19 Varga-Pintér: i. m. 212.

idejét, a mecénás nevét, összefoglalják a cselekményt, s rendszerint tartalmazzák a szövegek retorikai eszközeinek egy részét, a szerepek jegyzékét és a szereplők névsorát, lehetőséget adnak a darabok fő vonásainak meghatározására és az összehasonlításra. A programok különböző módon részletezik a cselekményt, és eltérő mértékben tüntetik fel a darabok retorikai sajátosságait.

A források időbeli megoszlása azt mutatja, hogy 1575 és 1773 között folyamatos volt a magyar történeti tárgyú darabok előadása a német nyelvterületen. A kezdő dátum azért is jelentős, mert Magyarországról az első magyar történeti tárgyú jezsuita dráma tizenkét évvel későbből, 1587-ből ismert.²⁰ Az utolsó előadás időpontja egybeesik a jezsuita rend feloszlásának évével. A legtöbb magyar történeti tárgyú darabot az 1610-es és 20-as években, 1680 és 1720 között, valamint az 1750-es és 60-as években játszották a német jezsuiták. Egyetértünk a megállapítással, mely szerint az első időbeli csúcspontot az erdélyi események és a harmincéves háború miatt Magyarország iránt megnövekedett érdeklődés magyarázza, s a második csúcspont Magyarország török alóli felszabadításának folyamatával függ össze.²¹ Az 1750-es, 60-as évek nagyszámú magyar történeti tárgyú előadásának oka feltehetően abban keresendő, hogy ekkor általában is megnőtt a színjátékok száma a német jezsuitáknál. Így volt ez Magyarországon is, ahol az 1740 és 1773 között ismert, kb. százötven magyar történeti tárgyú darab közül több mint százat 1740 és 1760 között mutattak be.²²

A források térbeli megoszlásának tanúsága szerint összesen harminchét helyen adtak elő magyar történeti tárgyú darabokat a német jezsuiták. Ez a Valentin által számbavett hetvenhét játszóhelynek közel a felét teszi ki. Magyarországon a negyvennégy jezsuita középiskola közül negyvenkettőben tudunk magyar történeti tárgyú darab bemutatásáról.²³ Ez jelzi, hogy nincs számottevő különbség a magyar történeti tárgyú darabot előadó magyar és német játszóhelyek száma között. A játszóhelyek nagyjából a Bécs – Prága – Hildesheim – Köln – Luzern által kijelölt földrajzi körben helyezkednek el, többségük a délnémet területen, azon belül Bajorországban található. A legtöbb magyar tárgyú darabot Münchenben és Dillingenben mutatták be, összesen tizet. Ezt követi Konstanz és Regensburg négy-négy, Augsburg, Bamberg, Eichstätt és Luzern három-három előadással. Feldkirchből, Freiburgból, Hildesheimből, Ingolstadtból és Landshutból két-két, a többi játszóhelyről egy-egy magyar történeti tárgyú darab ismert. Eszerint a Magyarországhoz közel fekvő, délnémet terület kollégiumaiban mutatták be a legtöbb darabot, de a viszonylag távolabbi kollégiumokban is, mint pl. Hildesheim, Freiburg/Br., Fulda, Paderborn és Prága, volt egy vagy két magyar tárgyú előadás. A közelebbi osztrák jezsuita kollégiumok feltűnően alulreprezentáltak. Egy-egy helyen rendszerint több év vagy évtized múlva követik egymást a darabok. A különböző helyen bemutatott drámák időrendjét együttesen vizsgálva megállapítható az is, hogy 1685–1689, 1697–1699, 1705–1707, 1717–1719 és 1764–1769 között minden évben volt legalább egy, két vagy három előadás.

20 I. m. 47.

21 I. m. 214.

22 I. m. 213.

23 I. m. 213.; *J-M. Valentin*: i. m. I. XLIV–XLV.

A magyar történeti tárgyú drámaszövegek és programok nyelvi megoszlása azt mutatja, hogy a fennmaradt szövegek kivétel nélkül latin nyelvűek. A programok túlnyomó többsége, összesen huszonöt vegyes, latin és német nyelvű. A teljes egészében latin, illetőleg német nyelvű programok száma egyaránt négy. Az 1627-es Szent István-darabnak a latin szövege mellett fennmaradt a német–latin nyelvű programja is. A kétnyelvű programok többségében eltér egymástól a latin és a német nyelvű szövegrészek tartalma, s a német szöveg többnyire részletesebb, mint a latin. Mindez jelzi, hogy a programok nyelvéből nem következtethetünk az előadások nyelvére. Ezt számos tényező befolyásolhatta, így például az adott település lakosságának felekezeti összetétele. Tudjuk azt is, hogy német nyelvterületen jóval korábban kezdődtek a nemzeti nyelvű előadások, mint Magyarországon. Míg például az innsbrucki jezsuiták 1644–1646 között Andreas Brunnernek összesen huszonnégy német nyelvű darabját mutatták be, Magyarországon csak az 1740-es évektől nő meg jelentősen a magyar nyelvű darabok száma, s 1749 előttről egyetlen magyar nyelvű drámaszöveg sem ismert.²⁴ Magyar tárgyú darabról az első német nyelvű program 1626-ból, az első latin–német nyelvű 1627-ből maradt fenn. Szembetűnő a négy latin nyelvű program viszonylag késői, 1745–1766 közti megjelenése.

TÉMAREND

A forrásanyag tematikus arányai nagy vonalakban megegyeznek a magyarországi anyaggal, a részletekben azonban számos különbség található. Ugyanúgy, mint Magyarországon, a német nyelvterületen bemutatott magyar történeti tárgyú drámák nagy része is a középkori és a török kori magyar történelemről szól, míg a közelmúlt és a jelen eseményei alig kerülnek színpadra.²⁵ Az államalapítás előtti időhöz kapcsolódó öt magyar vonatkozású darab közül háromnak a hőse „Trebellus magyar és bolgár király”, azaz a keresztény hitre tért és a pogányságba visszaeső fiát megbüntető Trebellius (Terbelis) bolgár uralkodó. Egynek a Boszporusz-vidéki hunok királya, az 527/28-ban Bizáncban keresztény hitre tért, majd népe által megölt Gordes (Gordas, Gurdios)²⁶ áll a középpontjában, egy pedig I. Ottó császár 955-ben Augsburg mellett a magyarokon aratott győzelmét tárgyalja. A magyarországi anyagban néhány Attilával, Géza fejdelemmel és a honfoglalással kapcsolatos előadás képviseli ezt a kort.

A legtöbb, összesen harmincnégy darab az Árpád-házi királyok korát idézi fel a német anyagban. Számát tekintve messze kiemelkedik a Szent István királyról szóló tizenöt és az Imre hercegről szóló hét előadás. A Szent István-drámák száma csaknem a felét teszi ki a Magyarországról jelenleg ismert harminchét, azonos tárgyú előadásnak. A német Szent István-darabokról nyolc program és két teljes

24 *Andreas Brunner*: „Drammata sacra”. Salzburg 1684. Sammelband der vierundzwanzig von 1644 bis 1646 in der Innsbrucker Jesuitenkirche in deutscher Sprache aufgeführten religiösen Dramen. Nachdruck, mit einem kritischen Nachwort von Jean-Marie Valentin. Amsterdam – Maarssen, 1986; *Varga-Pintér*: i. m. 212., 214.

25 *Varga-Pintér*: i. m. 213., 58–210.

26 *Moravcsik Gyula*: Muagerisz király. *Magyar Nyelv* 23(1927) 258–271., itt: 263.; *Michael Syrus* krónikájából. In: *Kmoskó Mihály*: Szír írók a steppe népeiről. Szerk. Felföldi Szabolcs. Bp. 2004. 171–172.

szöveg maradt fenn, ami összességében hárommal meghaladja a Magyarországról ismert, összevethető szövegek és programok számát. A Szent Imre-darabok közül négynek ismert a programja, ami azért is jelentős, mert Imréről egyetlen magyarországi darab szövege vagy programja sem maradt fenn. Három program ismert a III. Béla fiai, Imre és András trónviszályát bemutató német előadásokról, míg az Imre királyt középpontba állító darabnak csupán a címét ismerjük. Ezt a témát a magyar jezsuiták is többször feldolgozták. Árpádházi Szent Erzsébetről négy előadást ismerünk a mindössze két, csupán cím szerint ismert magyarországgal szemben. A német darabok közül egynek fennmaradt a teljes szövege is.

I. András és öccse, Béla, együtt két, I. Béla egyedül egy darabnak volt a hőse, s mindháromnak ránk maradt a programja. Ez azért fontos, mert a programok összevethetők az azonos témájú magyarországi előadások programjaival. Az ebbe az időszakba tartozó két, magyar vonatkozású program közül az egyiknek hőse II. Henrik császár, s Gizelláról és Szent Istvánról történik benne említés. A másiknak II. Boleszláv lengyel király áll a középpontjában, de feltűnik benne I. (Szent) László király alakja is. Ez utóbbi azért érdemel említést, mert Szent Lászlóról nem ismerünk egyetlen jezsuita darabot sem a német nyelvterületről, ugyanakkor számos magyarországi László-előadásról tudunk. A csupán rövid cím szerint ismert, *Ladislaus* megjelölésű német darabról nem eldönthető, hogy melyik magyar Lászlóról szolt a sok közül.

Ezek az adatok mutatják, hogy a kora-középkori magyar történelem nemzetközi szempontból kisebb jelentőségű figurái és eseményei erősen szelektív módon váltak drámatémává a német jezsuitáknál. A magyarországi anyaghoz viszonyítva feltűnően hiányzik Szent László és Salamon király alakja. Lászlóhoz hasonlóan Salamon is csupán mellékszereplőként tűnik fel egy-két darabban. Ez azért is szembevető, mert a kutatás megállapítása szerint a történeti tárgyú jezsuita drámák legnagyobb része Magyarországon „Salamonhoz, a közte és nagybátyja közt folyó küzdelmekhez, Gézához és Lászlóhoz kapcsolódik”.²⁷ Nem keltette fel a német jezsuiták érdeklődését Kálmán király és öccse Álmos viszálykodása sem, melyről Magyarországon több előadást rendeztek. A magyarországi anyaghoz viszonyítva ugyancsak hiányoznak német nyelvterületen a II. (Vak) Béla, III. István és IV. (Kun) László életével kapcsolatos darabok.

A vegyes házi királyok 1526-ig terjedő koráról összesen tizenkét program, egy szöveg és hat további címadat vagy témamegjelölés áll rendelkezésre. A legtöbb darab a 15. század második feléhez, a Hunyadiak korához kapcsolódik, ami megfelel a magyarországi helyzetnek: Hunyadi Jánosról, Lászlóról és Mátyásról összesen több mint hetven magyarországi előadásról tudunk. Az ezt megelőző időszakból Nagy Lajos és V. (Utószülött) László egy-egy, Luxemburgi Zsigmond összesen négy német darabnak volt a főhőse. A Nagy Lajos- és az V. László-darabnak, valamint két Luxemburgi Zsigmond-darabnak ismerjük a programját is.

Hunyadi László és Mátyás együtt vagy külön összesen tizenegy német darabban állnak a középpontban, közülük hatnak ismert a programja és egynek a szövege. Ide kapcsolódik két, Cillei Ulrikot főhősként feltüntető további program is. A Hunyadi László- és Mátyás-darabokról fennmaradt programok és a szöveg jelentőségét

27 Varga-Pintér: i. m. 77.

növeli, hogy a magyarországi Hunyadi László-darabok közül csupán egynek a szövege, a Mátyás-darabok közül mindössze háromnak a programja ismert. Nemcsak Bebek Imre és Jagelló Ulászló, hanem Károly Róbert sem fordul elő önálló drámatémaként a német jezsuita anyagban, a legfeltűnőbb azonban a Hunyadi János-darabok teljes hiánya. Míg az előbbiekről csupán néhány magyarországi előadás ismert, Hunyadi János élete számos hazai drámának szolgált témául, s Szent István és Salamon mellett róla volt a legtöbb előadás. A német jezsuita drámákban Hunyadi János csupán felidézett alakként vagy mellékszereplőként jelenik meg néhány alkalommal. Míg Magyarországon több darab témája volt Báthori István, Kinizsi Pál és a kenyérmezei győzelem, II. Lajos és a mohácsi vereség, a német jezsuiták egyetlen ilyen tárgyú darabot sem adtak elő.

A török hódoltság az utolsó időszak Magyarország történelméből, melynek alakjai és eseményei megjelentek a német jezsuita színpadon. Ebből az 1526-tól 1718-ig terjedő időszakból összesen három programot és kilenc címadatot ismerünk a magyar tárgyú darabokról. Nádasdy Tamás nádor és Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem három-három, Lodovico Gritti, a Magyarországra jött olasz diplomata kettő, Esterházy Miklós nádor és I. József egy-egy darabnak volt a főhőse. A nevek egyben jelzik, hogy míg a középkorból kizárólag uralkodók, országos tisztségviselők és szentek váltak a darabok hőseivé, a kora újkorból a magyar arisztokrácia egyik jeles tagja és egy magas rangú külföldi diplomata is megjelent a drámahősök között. A török elleni küzdelem és az ország felszabadításának eseményeit mindössze két, csupán cím szerint ismert darab mutatta be. Ezek a történeti személyiségek és események néhány további témával kiegészítve megjelentek a magyar jezsuita színpadon is.

Szembetűnő, hogy a török elleni harcok magyar szemmel nézve fontos, szimbolikus jelentéssel felruházott katonai eseményei – mint például a mohácsi csata, Buda, Eger és Szigetvár eleste – és hősei, köztük Dobó István, a két Zrínyi Miklós és Jurisics Miklós, továbbá Thököly Imre és a Rákócziak teljesen hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül.²⁸ Míg Magyarországon több darab témája volt Buda visszafoglalása, a német drámák nem reflektáltak közvetlenül az eseményre, s a török elleni harcok kapcsán többnyire Ausztriát és a Habsburg uralkodókat dicsőítik. Különösen szembetűnő, hogy a német származású Andreas Friz latin nyelvű drámája a szigeti Zrínyi Miklósról, amely 1738-as pozsonyi bemutatását és nyomtatásban való megjelenését követően a Zrínyi-dramák sorát indította el Magyarországon és 1762-ben németül is kinyomtatták, nem talált követőkre a német jezsuiták körében. Friz Salamon-dramája, mely a Zrínyi-darabbal együtt 1752-ben Bécsben jelent meg a szerző drámakötetében, ugyancsak hatás és előadás nélkül maradt német nyelvterületen. Teljes egészében hiányoznak a német jezsuita darabok témái közül a magyarországi reformáció, a rekatolizáció és a vallásüldözés eseményei, köztük a nevezetes áttérések, melyek több hazai jezsuita darab tárgyát alkották. Egyáltalán nem reflektálta a német jezsuita színház a nemzeti függetlenségi törekvések eseményeit sem. Ezek bemutatása a magyar törökverő hősök és a felekezeti kérdés ábrázolásával együtt nyilvánvalóan nem volt kíváncsatos a Habsburg-érdekeknek. A 18. század közelmúlt és kortárs eseményei ugyancsak teljes egészében hiányoznak a drámatémák közül.

28 Vö. *Kilián István*: Törökverő magyarok az iskoladramákban. Az Egeri Múzeum Évkönyve XI–XII(1974) 171–192; *Staud G.*: i. m. 186.

A drámatémák időbeli alakulása azt mutatja, hogy Szent Istvánról kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatosan adtak elő darabokat az 1618–1768 közti időszakban, ugyanúgy, mint Magyarországon. A Szent Erzsébet-darabokat 1575–1617 között mutatták be. Közel száz éven át, 1664-ig három szent, István, Imre és Erzsébet képviselte Magyarországot a német jezsuita repertoárban. Viszonylag rövid időszakra, az 1751–1773 közötti évekre korlátozódott az I. Béla és I. András, illetve a III. Béla fiainak trónviszályát bemutató darabok előadása. Magyarországon valamivel korábban, 1725-től illetőleg 1716-tól játszottak ilyen témájú darabokat. A Hunyadiakat középpontba állító darabokat és a két Cillei-darabot az 1687–1732 közötti években mutatták be, a török események 1664–1718 között jelentek meg.

Az első török tárgyú darabot Nagy Lajos király törökön aratott 1364-es győzelméről az esemény 300. évfordulóján, az 1664-es győztes szentgotthárdi csata után egy hónappal mutatták be Augsburgban. Buda felszabadítását követően, 1686-ból és 1688-ból két előadás címe ismert, melyek Magyarország Ausztria, illetőleg I. Lipót által történt felszabadítására utalnak. Az 1691-es szalánkeméni győzelmet és az 1718-as pozsareváci békekötést követően Eichstättben egy-egy előadást tartottak: az egyiket 1692-ben, a másodikat 1718-ban. Az egymástól csupán kismértékben különböző programok szerint mindkét alkalommal a Heracleios bizánci császár Chosrau (Chosrev, Chosru) Abharvez perzsa királyon aratott győzelméről szóló darabot mutatták be, s csupán a programok címe, argumentuma és a tematikus párhuzam utal a törökön aratott aktuális győzelemre, illetőleg a békekötésre. Az első török-magyar tárgyú darabok Magyarországon jóval korábban, nem sokkal a jezsuiták letelepedése után keletkeztek, míg a német jezsuita színpadon csak Bécs 1683-as török ostromát követően nőtt meg a számuk. Török tárgyú, a török veszélyre és a török elleni harcra figyelmeztető drámákat már a 16. században bemutattak a német jezsuiták, ezeknek azonban nincs vagy nem ismert a magyar vonatkozása. A két Gritti-drámát 1687-ben és 1693-ban mutatták be, ami jelzi, hogy a német Gritti-darabok Buda felszabadítását követően váltak aktuálissá, s mintegy fél évszázaddal megelőzték a téma csupán cím szerint ismert magyarországi feldolgozásait. A három Nádasdy-darabot 1755–1768, a három Báthory Zsigmond-darabot 1764–1769 között vitték színre német nyelvterületen. Az utóbbiak a fejedelem sikeres havasalföldi hadjáratának (1595) nagy nemzetközi irodalmi visszhangjával állhatnak kapcsolatban. Ezek az adatok jelzik, hogy a témák többsége csupán meghatározott időszakban volt jelen a német jezsuita színpadon, s néhány esetben szignifikáns különbség van a magyarországi helyzethez viszonyítva.

Ezzel szemben a drámatémák földrajzi megoszlása nagy szóródást mutat. Csupán néhány esetben tartottak ugyanazon a helyen ugyanarról a témáról két vagy több előadást. Így például Bambergben Szent Istvánról három, Münchenben két darabot mutattak be. Szent Imréről Dillingenben két előadás volt. Az ugyanazon a helyen tartott, azonos témájú előadások között rendszerint több évtized telt el. A legváltozatosabb volt az eichstätti, a dillingeni, a müncheni, a konstanzi és az augsburgi magyar témarend. Münchenben például Szent István mellett Szent Imréről, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról, Eichstättben Szent Istvánról, Luxemburgi Zsigmondról, Cillei Ulrikáról és a török események kapcsán mutattak be darabokat. Az első Mátyás-drámát Augsburgban játszották 1687-ben, ugyanott, ahol 1664-ben az első török tárgyú darabot adták elő Nagy Lajosról.

Münchenben és Ingolstadtban Szent Imréről azonos évben, egyaránt 1765-ben rendeztek előadást, s Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Hildesheimben és Luzernben ugyancsak azonos évben, 1689-ben mutattak be darabot. Az adatok alapján feltételezhető a müncheni kollégium kisugárzó szerepe a bajorországi kollégiumok felé, s hogy az egymáshoz közel fekvő délnémet rendházak esetenként ugyancsak szerepet játszottak a témák közvetítésében. Ezt látszik igazolni az a néhány kéziratos megjegyzés a programokon, melyek tanúsítják a program egy példányának megküldését egy másik rendházba. Az ingolstadti és dillingeni kollégium között kimutatott hagyományozódási kapcsolatok²⁹ következményei lehetnek az időben egymáshoz közeli, azonos tárgyú előadások: Szent Imréről Ingolstadtban 1765-ben, Dillingenben 1766-ban, Hunyadi Lászlóról és Mátyásról Ingolstadtban 1728-ban, Dillingenben 1732-ben mutattak be egy-egy darabot. Staud Géza feltételezése szerint az 1687-es augsburgi Mátyás-darabot adták elő ugyanebben az évben Konstanzban és a következő évben Pruntrutban.³⁰

Az áttekintés tanulsága, hogy a témák túlnyomó többsége ismétlődik, s csak kevés olyan téma van, melyet csupán egyetlen alkalommal dolgoztak fel. A magyar történeti tudatot formáló, kiemelkedő események és személyiségek közül több egyáltalán nem jelent meg a német jezsuita darabokban. Az események és személyek egy másik csoportja nem ugyanabban, illetőleg jóval kisebb arányban vált drámatémává, mint Magyarországon. Az azonos vagy közel azonos arányban reprezentált személyek és események köre meglehetősen korlátozott. A jelenség nem magyarázható egyetlen okkal: a témaválasztást egyaránt befolyásolták a rendi ideálok, a magyarországi önlegitimáció fontos eleméül szolgáló *virtus militaris* eltérő értékelése, az adott rendházban rendelkezésre álló történeti források, a helyi érdekek, történeti hagyományok és magyarországi kapcsolatok, a diplomáciai és politikai szempontok, az aktualitás igénye, a retorikatanárok személyes érdeklődése, a mecénás kiléte és a jezsuita drámafelfogás változása.

ELŐADÁSI ALKALMAK, SZERZŐK ÉS CHORAGUSOK, IDÉZETT FORRÁSOK

Az előadási alkalmak vizsgálatára a programmal vagy szöveggel rendelkező daraboknál van lehetőség. Eszerint az előadások több mint fele a szeptember első napjaiban megtartott, tanévkezdő őszi játék, ún. *ludus autumnalis* volt. Néhány darabot a Mária-kongregáció tagjai adtak elő a nagybőjtben, a kongregáció előljáróságának kihirdetésekor a helyi püspök jelenlétében vagy más előkelő személy tiszteletére. Az 1626-os bécsi Szent István-előadás ún. *ludus caesareus* szerepét töltötte be, melyet II. és III. Ferdinánd tiszteletére mutattak be, két napra elosztva. Az egyik legkorábbi Szent Imre-darabot a császári ház tagjai, Lipót osztrák főherceg és felesége tiszteletére vitték színre 1627-ben Konstanzban. A két előadás jelzi a jezsuita iskolai színjátszás és az udvari érdekek összefonódását, s hogy a nagyobb kollégiumokban az iskolai színház esetenként udvari színházként működött. Az illetékes püspök többször

²⁹ R. Wimmer: i. m. 603.

³⁰ Staud G.: i. m. 186.

praemiumot osztott a tanulóifjúságnak, ami rendszerint az őszi játékhoz kapcsolódott. Három esetben a praemiumot osztó püspök volt egyben a program mecénása. Az elmúlt tanév teljesítményét elismerő prémiosztás az év elején tartott színjátékkal egybekötve az 1580-as évektől vált általánossá a jezsuitáknál, Bajorországban 1590-ben hercegi rendelet írta elő.³¹ Az iskolai rituálé bevonása a drámai cselekménybe bevett gyakorlatnak számított, s előfordult a darabok fő témájaként is.

Az 1627-es kölni Szent István-dramát a jezsuita gimnázium mellett hét éve épülő, használatban még nem vett, Mária tiszteletére szentelendő templomépület falai között mutatták be. Az előadásnak egyaránt szerepe lehetett a városi iskolák közti rivalizálásban és az építkezés befejezéséhez szükséges adományok ösztönzésében. A Nagy Lajos királyról szóló darabot a király törökön aratott győzelmének 300. évfordulója alkalmából vittek színre 1664-ben Augsburgban, ugyancsak őszi előadásként.

Külön kérdéskört alkot a darabok szerzőinek és rendezőinek, ún. choragusainak a meghatározása. A darabok írása és betanítása rendszerint a retorikatanár feladata volt, ezért a szakirodalom többnyire az ő személyükkel azonosítja a szerzőket és rendezőket. A darabokat azonban nem mindig a retorikaprofesszor szerezte, s a szerző és a choragus sem mindig volt ugyanaz a személy.³² A meghatározást segíti, hogy a fennmaradt programpéldányok címlapjára néhány esetben kézzel utólag feljegyezték a szerző vagy a choragus nevét. A harminchét magyar tárgyú szöveg és program közül mintegy tíz esetben van valamiféle utalás a programok címlapján vagy a szakirodalomban a szerző vagy rendező személyére. Franciscus Neumayr, a müncheni kollégium filozófiaprofesszora Szent István-darabjának szövege saját, 1758-ban Ingolstadtban és Augsburgban kiadott drámakötetében jelent meg, ennek szerzősége tehát nem kétséges. A darab müncheni előadását a kötet címlapján olvasható megjegyzés alapján 1740 körülre tettük. Az 1710-ben Eichstättben bemutatott Cillei Ulrik-darab programját Alszeghy Zsolt a cseh Carolus Kolczawa 1703-ban Prágában kiadott drámakötetében megjelent Cillei-darabbal hozta összefüggésbe.³³

Az 1627-es kölni Szent István-darab szerzője Peter Hauzeur, a kölni kollégium retorikatanára.³⁴ Hauzeur 1624-től volt a kölni kollégium humaniora, majd retorika professzora. 1629-ben, huszonnyolc éves korában már elhunyt, s csak ez az egy drámaszöveg ismert tőle. Az 1697-ben Münchenben bemutatott Hunyadi László-dráma szerzője Michael Mischon (Michon), aki 1694–1699 között volt retorikatanár Münchenben, s számos további darabot írt. Valentin repertóriumja összesen nyolc darabját sorolja fel az 1695–1725 közti időszakból, köztük néhány történeti tárgyt. A darabok egy részét többször is előadták. Az 1728-ban Ingolstadtban Hunyadi Lászlóról és Mátyásról előadott darab szerzője Christoph Steinhausen, aki 1727–1730

31 *Peter Sprengel*: Der Spieler-Zuschauer im Jesuitentheater. Beobachtungen an frühen oberdeutschen Ordensdramen. *Daphnis* 16(1987) 47–106., itt: 83–91.

32 *J.-M. Valentin*: i. m. I. XXII–XXIII.

33 *Carolus Kolczawa*: Vindex livor sui ultor seu Ulricus Cilli. In: *Uő: Exercitationes dramaticae*. I. Pragae, 1703. 211–399.; *Alszeghy Zs.*: i. m. 100., 113.

34 A szerzők és choragusok azonosításában Valentin repertóriumának életrajzi részét és Sommervogel biobibliográfiáját használtuk: *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus. Première partie: Bibliographie*. Par Augustin et Aloys de Backer. Nouvelle édition par Carlos Sommervogel. I–XII. Bruxelles –Paris– Toulouse 1890–1914.

között volt retorikatanár Ingolstadtban, s 1729-ből és 1730-ból két másik, ugyanott bemutatott darbjáról tudunk.

A choragusok közül Joannes Baptista Frey nevét az 1664-es halli Szent István-előadás programjának fennmaradt példányára írt megjegyzés őrizte meg. Frey jó-részt Bécsben volt hitszónok, prédikációi németül jelentek meg, halli működésének idejét nem ismerjük. Őt további choragus személyét a programok kéziratos megjegyzései és Valentin repertóriumai segítségével határozzuk meg. Az 1699-es regensburgi V. (Utószülött) László-darab choragusa Josephus Halbmayr, aki 1699–1700 között tanított retorikát Regensburgban. Az 1702-ben Münchenben előadott Hunyadi Mátyás-darab choragusa Franciscus Seidner, aki 1700–1702 között oktatott retorikát Münchenben. 1690-ben bemutatták egy *Lusus providentiae in Hildegunde Virgine Novesiana* c. darabját Eichstättben, melynek programja nyomtatásban is megjelent. Az 1707-es burghauseni Szent Imre-előadás choragusa Ferdinand Silbermann, aki 1706–1709 között oktatta a humaniorákat és a retorikát a burghauseni kollégiumban. Az 1715-ös ambergi Szent István-darab choragusa Maximilian Thor, aki 1714–1718 között oktatott retorikát Ambergben. Thornak 1716–1718 között három nyomtatott műve látott napvilágot, köztük egy bibliai tárgyú iskoladráma. Végül az 1687-es augsburgi Hunyadi Mátyás-előadás programjának címlapján Georg Ungmuth neve olvasható, aki 1681–1687 között tanított retorikát Augsburgban.

A szerzők és choragusok számbavétele nyomán a szerzők köre kibővült több új, a magyar szakirodalomban eddig ismeretlen névvel. A két neves drámaszerző, Neumayr és Kolczawa, továbbá a Magyarországon dolgozó Andreas Friz mellett néhány olyan német jezsuita is írt vagy rendezett magyar történelmi tárgyú színjátékot, aki több darabot szerzett, illetőleg további irodalmi munkásságot fejtett ki. Közülük Michael Mischon (Michon) emelkedik ki. A több darabot vagy más műveket is szerző choragusokról nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy nemcsak rendezői, hanem egyben szerzői voltak a magyar tárgyú drámáknak. A choragusoknak ez a névsora kiegészíthető lesz a kollégiumok történetének feldolgozásaiból és a helyi kéziratos forrásanyagból. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a magyar történeti tárgyú darabokat neves jezsuita drámaszerzők (pl. Avancini, Bidermann, Bernardt) műveinek kontextusában mutatták be.

A drámaszövegek és programok többségében különféle forráshivatkozások találhatók, ami lehetővé teszi a darabokhoz felhasznált források körének meghatározását. Néhány szöveg és program egyetlen forrásmegjelölést sem tartalmaz, többségük egy, két vagy három forrást idéz. A háromnál több forrásra utaló szöveg és program kivételesnek számít. A szerzők azonban nem csupán a hivatkozott forrásokat használták, mivel a megnevezett források után gyakran olvasható az „etc.”, „alii”, „und andere”, „et alii apud ipsum” megjelölés. A rövidített forrásutalások túlnyomó többségét azonosítottuk, s bevontunk az áttekintésbe néhány nem hivatkozott, de a szakirodalom által azonosított forrást is. A továbbiakban együtt vizsgáljuk a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásait.

A források legnagyobb csoportját a különféle történeti művek alkotják. A hivatkozások számát tekintve messze kiemelkedik Antonio Bonfini *Rerum Ungaricarum decadese*, melynek 1568-as első teljes kiadása mellett 1581-től német fordítása is rendelkezésre állt a drámaszerzőknek. A műre 1626-tól kezdve utalnak folyamatosan. Bonfinitól egy másik munka is megtalálható az idézett források között: a *De*

origine et rebus gestis Polonorum (Basel, 1568) c. összeállítás. A magyar történeti feldolgozások körül forrásként használták még Melchior Inchofer *Annales ecclesiastici Regni Hungariae* (Róma, 1644) c. egyháztörténetét. Szembetűnő, hogy Bonfini és Inchofer munkájával nagyjából ki is merült a magyar történelemre vonatkozó speciális szakirodalom, s hiába keressük a hivatkozott források között további humanista történetírók (pl. Ransano, Istvánffy, Thuróczy, Tubero), a 16–17. századi latin és német nyelvű történeti munkák szerzőinek (pl. Nadányi, Révay, Hulsius, Reusner, Dillich, Ortelius) és a magyar jezsuita történészek (pl. Szentiványi Márton, Timon Sámuel, Péterffy Károly, Kazy Ferenc) nevét.

A regionális történeti művek között van a Johann Adlzreiter von Tettenweis neve alatt, az általa gyűjtött forrásanyag alapján Johann Vervaux jezsuita által kiadott, *Annales Boicae gentis* (München, 1662–63) c. összeállítás. Ugyanide tartozik Martin Cromer *De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX* (Basel, 1558), Joannes Dubravius *Historia Boiémica* (Basel, 1575) és Aeneas Sylvius Piccolomini *De Bohemorum et ex his imperatorum aliquot origine ac gestis historia* (Basel, 1575) c. munkája.

Az európai történelem feldolgozásai közül kiemelkedik a jeles humanista, Flavius Blondus (Biondo) *Historiarum ab inclinatione Romanorum decades* (Velence, 1483) c. műve, az európai történelem első módszeres áttekintése a római birodalom bukásától a 15. századig. A hivatkozott világtörténetek közül legkorábbi Joannes Zonaras nevezetes krónikája, az *Epitome historion* (Basel, 1557) mely a világ teremtésétől 1118-ig terjedő eseményeket tárgyalja. A humanista világtörténetek közül Johannes Nauclerus *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii* (1506, megjelent Tübingen, 1516) és Marcus Antonius (Coccius) Sabellicus *Enneades* (Velence, 1498) c. műve azonosítható forrásként. A 16–17. századi világtörténetek közül a hivatkozott források között található Laurentius Surius *Commentarius brevis rerum in orbe gestarum, ab anno salutis 1500 usque ad annum 1566* (Köln, 1566) c. műve, valamint két jezsuita, Orazio Torsellino (Horatius Tursellinus) *Historiarum ab origine mundi usque ad annum 1598 epitomae libri X* (Róma, 1591) és Philippe Briet (Philippus Brietius) *Annales mundi sive chronicon universale* (Paris, 1662) c., számos kiadást megért munkája. A történeti enciklopédiák típusát Louis Moreri (Morerus) *Le grand dictionnaire historique* (Lyon, 1674) c., számos kiadást megért, németre is lefordított (Leipzig, 1709) műve képviseli. Az egyetemes egyháztörténeti áttekintések csoportját Caesar Baronius *Annales ecclesiastici* c., 1588–1607 között tizenkét kötetben megjelent műve képviseli a forrásanyagban. Az egyháztörténeti művek csoportjába tartozik Raphael Fulgosius *Repertoria* (Lyon, 1544) és a 11. századi bencés apát, Sigebertus Gembloux *Gesta abbatum Gemblacensium* (Paris, 1513) c. munkája. Az enciklopédiák közül Laurentius Beyerlinck *Magnum theatrum vitae humanae* (Köln, 1631) c. munkájára történik hivatkozás. Mindkét mű alapvető kézikönyvnek számított a 17–18. században. A történeti-földrajzi művek felhasználását a jezsuita Antonio Foresti *Mappa mondo istorico* (Parma, 1690) c., több kiadást megért, németre is lefordított munkája tanúsítja. Johann Jakob Fugger 1555-ben készült, *Spiegel der Ehren des hoechstloeblichen Kayser- und Koeniglichen Erzhauses Oesterreich* (Nürnberg, 1668) című, Sigmund von Birken által kibővített munkája a Habsburg-ház történetét dolgozza fel.

Külön csoportot alkotnak a forrásanyagban a hagiográfiai művek. Bonfini után a legtöbbet hivatkozott forrás Laurentius Surius *De probatis sanctorum historiis* (Köln, 1570) c., hat kötetben megjelent, számos kiadást és fordítást megért összeállítás. A jezsuiták nagyszabású hagiográfiai kiadványsorozata, az *Acta Sanctorum* (Antwerpen, 1643–1794) és Pedro de Ridadeneira *Flos sanctorum* (Madrid, 1599–1601) c., több kiadást és fordítást megért, két kötetes szentéletrajz gyűjteménye ugyancsak megtalálható a hivatkozott források között. A mariológiai irodalmat öt jezsuita munka képviseli: Pietro Antonio Spinelli *Maria Deipara Thronus Dei* (Nápoly, 1613), Laurentius Chrysogonus *Mundus Marianus* (Bécs, 1646), Wilhelm Gumpfenberg *Atlas Marianus* (Trient, 1655), Juan Eusebio Nieremberg *Trophaea Mariana* (Antwerpen, 1658) és Michael Pexenfelder *Hortus Marianus* (Dillingen, 1682) c., egyaránt több kiadásban megjelent műve. Egy-egy Mária-zarándokhely áll a középpontjában Louis Richeome *Le pelerin de Lorete* (Bordeaux, 1604) c., több nyelvre, köztük latinra is (Köln, 1612) lefordított művének és Thomas Weiss *Diva Virgo Cellensis* (Bécs, 1637) c. máriacelli mirákulumos könyvének.

A jezsuita moráleteológiai irodalmat Georg Stengel *Opus de Iudiciis Divinis* (Ingolstadt, 1651), az aszketikát Nádaszi János *Annua eremus divini amoris* (Bécs, 1678) c. munkája képviseli. Csupán egyetlen mű tartozik a szoros értelemben vett szépirodalom körébe, Paolo Giovio híres életrajzgyűjteménye a hadi erényekben jeles férfiakról: *Elogia virorum bellica virtute illustrium veris imaginibus supposita* (Firenze, 1551).

A drámaszövegekben és programokban idézett és azonosított, összesen mintegy harmincöt forrás változatos képet mutat, s jelzi a jezsuita dráma szoros kapcsolatát más műfajokkal. Ez a forrásbázis tükrözi a jezsuita képzés sajátosságait, s jóval szélesebb a magyarországi történeti tárgyú drámák eddig azonosított forrásanyagánál, bár néhány átfedés is megfigyelhető. A szélesebb forrásbázis részben a magyar tárgyú és a magyar vonatkozású darabok forrásainak együttes vizsgálatára magyarázza. A historiográfiai irodalomból figyelemre méltó a humanista történetírás és a kora újkori, azon belül jezsuita történeti munkák nagyarányú idézése, továbbá több alapvető kézikönyv felhasználása. A szorosabb értelemben vett történeti irodalom mellett nem elhanyagolható a hagiográfiai, mariológiai, teológiai és aszketikus művek jelenléte sem. Ugyanakkor feltűnően kevés a speciálisan magyar történeti tárgyú irodalom, ami jelzi, hogy a német jezsuiták jelentős részben kézikönyvekből, az európai és a világtörténelem feldolgozásaiból, legendagyűjteményekből és más, kompilatív módon készült munkákból, valamint a szomszédos Cseh- és Lengyelország történetére vonatkozó művekből szerezték ismereteiket a magyar történelemről.

A forrásoknak ez az áttekintése mutatja azt is, hogy a darabok jelentős mennyiségű ismeretanyagot közvetítettek a magyar történelemről. Ezeket az ismereteket tágabb, európai összefüggésekbe helyezték és egységben kezelték a legkülönbözőbb legendai elemekkel, teológiai elképzelésekkel és vallási hagyományokkal. Az természetesen nem vehető biztosra, hogy a szerzők olvasták is a feltüntetett forrásokat, az azonban megállapítható, hogy nagy szabadsággal használták fel azokat. Többször figyelmen kívül hagyták a források eredeti értelmezését, átfunkcionálták az eseményeket, más adatokat közöltek, kontamináltak, s előfordulnak történeti tévedések és szándékos csúsztatások is.